

FELSEFE DÜNYASI

2010/1 Sayı: 51 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. İsmail KÖZ
Doç. Dr. Erdal CENGİZ
Yard. Doç. Dr. Fulya BAYRAKTAR

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

P.K 21 Yenışehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

20.00 (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 YeniMahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

İBN SİNÂ'NIN "DÜZ DÖNDÜRME" TARİFİ HAKKINDA BAZI TARTIŞMALAR

Necmettin Pehlivan*

I- İbn Sînâ'nın özelde mantık ve genelde de felsefe ile ilgili olarak yazdıklarının kendisinden sonraki bilginler üzerinde açık bir şekilde tayin edici ve yönlendirici etki yaptığını söylemek abartı sayılmamalıdır. Çünkü İbn Sînâ, İslâm düşüncesinde adı zikredilen her iki konuda da tartışmasız bir şekilde otorite olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan onun söyledikleri, tabii olarak, hem onu savunanların hem de onu eleştirenlerin temel hareket noktası olmaktadır. Bu çalışmada İbn Sînâ'nın "düz döndürme"yi nasıl tarif ettiği, tariflerinde kullandığı kavramların neye tekabül ettiği ve sonraki mantıkçıların onun tarifleri üzerinde ne gibi tasarruflarda buldukları ele alınacaktır. "Tanımların burhânın ilkeleri"¹ olduklarını ve hatta "delillendirmenin (akıl yürütmenin/el-ḥuccet) çoğunlukla tanım ve resmden oluştuğunu"² göz önüne alırsak, ilkelerde yapılacak yanlışlıklar çıkarıma kadar devam edebilir; bu da kıyasın istenilen sonucu vermeyeceği anlamına gelir. Tarifi bu önemine binaen başta Aristoteles³ olmak üzere Fârâbî⁴ ve İbn Sînâ⁵ da tarifi kesin (yakîni) bilgiyi elde etmenin metodolojisi olan "Burhân Kitabı"nda ele almışlardır.

Şimdi İbn Sînâ'nın düz döndürme tarifleri hakkındaki mülahazalara geçmeden önce, onun mantık eserlerinde nasıl tasnif edildiğine kısaca değinmek istiyoruz.

II- Düz döndürme, mantık eserlerinde iki şekilde tasnif edilmiştir. Aristoteles⁶, Fârâbî⁷ ve İbn Sînâ⁸ onu önermeyi ele aldıkları eserlerinde değil de, kıyası ele aldıkları eserle-

* Ar. Gör., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı.

¹ Aristoteles, *Kitābu Anulütikā'l-Evâhîr (Kitābu'l-Burhân)*, Tahkik: A. Bedevi, Beyrut-Kuveyt 1980, s. 33.

² Keşşi, *Hadâiku'l-Ḥakâik*, Süleymaniye Kütüphanesi Köprülü Koleksiyonu: 864, vr.: 25b.

³ Aristoteles, *Kitābu Anulütikā'l-Evâhîr (Kitābu'l-Burhân)*, s. 427-455

⁴ Fârâbî, *Kitābu'l-Burhân, (el-Mantık 'İnde'l-Fârâbî içinde)* Tahkik: Macit Fahri, Beyrut 1987, s. 45-65.

⁵ İbn Sînâ, *Kitābu's-Şifâ*: el-Burhân, Tahkik: Abdurrahman Bedevi, 1954, s. 193-243.

⁶ Aristoteles, *Kitābu Tahlilâtî'l-Ülâ*, Tahkik: A. Bedevi, Beyrut-Kuveyt 1980, s. 143.

⁷ Fârâbî, *Kitābu'l-Kıyâs, (el-Mantık 'İnde'l-Fârâbî-II içinde)* Tahkik: Refik el-'Acem, Beyrut 1987, s. 17.

⁸ İbn Sînâ, *Kitābu's-Şifâ*: el-Kıyâs, Tahkik: Saïd Zâyid, Kahire 1964, s. 75.

rinde inceleme konusu yapmışlardır. Ancak Faḥru'd- Dîn er-Râzi⁹ ve onun tasnif yöntemini benimseyenler¹⁰ düz döndürmeyi eserlerindeki “tasdikât makalesi”nin “önermelerin hükümleri (aḥkamu'l-kaḍāya)” başlığı altında incelemiştir. Tūsi de bu ayrıma işaret etmektedir. Ona göre, düz döndürmenin kıyasta ele alınmasının sebebi, düz döndürmenin bazı kıyasları açıklamada kullanılmasına; ikinci tercih ise bu konunun kıyasta bir öncül olarak kullanılmayan (müfred) önermelerle bağlantısı olmasına dayanmaktadır.¹¹ Tūsi'nin birinci tasnifin sebebine ilişkin bilgisinin temelinde yine İbn Sînâ'nın izlerini görmek mümkündür. Çünkü İbn Sînâ *Kitābu's-Sifā*'nın Kıyas Kitabı'nda düz döndürmeyi tarif etmeden önce onunla güdülen amacın “kâmil olmayan kıyasların bilgileri hakkındaki şeylere kolayca vakıf olmak” olduğunu söyler¹². Öner'e göre, Batı mantıkçıları da bu konuyu akıl yürütme bölümünde, vasıtasız çıkarsama adı altında inceleme konusu yapmışlardır. Düz döndürmeyi önermelerle beraber ele alan İslâm mantıkçıları iki önermenin birbiri ile olan ilişkilerini esas alırken Batı mantıkçıları ise iki önerme arasındaki ilişkinin altında bulunan akıl yürütmeyi esas almaktadırlar. Öner'e göre hangi şık altında incelenirse incelenen bahsedilen şey aynıdır.¹³ Kısaca ifade etmek gerekirse birinci tasnif, onun amacı göz önüne alınarak yapılmıştır. İkinci tasnif ise bağlı bulunduğu statüsü göz önüne alınarak yapılmıştır. Düz döndürmenin tasnifi hakkındaki bu kısa bilgilendirmeden sonra İbn Sînâ'nın tariflerine geçebiliriz.

III- İbn Sînâ “düz döndürme”yi aşağıdaki gibi iki şekilde tarif etmektedir:

I. Tarif	II. Tarif
Düz döndürmenin manası, nitelik ve doğruluk hali baki kalarak konuyu yüklem, yüklemi konu yapmaktır.	Düz döndürme, niteliğini koruyarak ve doğruluk ve yanlışlık halini de baki bırakarak önermenin yüklemine konu, konusunu yüklem yapmaktır.

⁹ F. Râzi, *Kitābu'l-Mulāḥḥaş fi'l-Mantık ve'l-Ḥikme*, Tahkik ve Takdim: İsmail Hanoğlu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 96-97.

¹⁰ Örneğin bkz: Ebherî, *Keşfu'l-Ḥakâik fi Tahri'ri'd-Deḳâik*, Tahkik: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998, s. 89-105; Hunceci, *Keşfu'l-Esrâr 'an Ğavâmiḳi'l-Efkâr*, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Koleksiyonu: A3354, vr. 40a vd.; Urmevi, *Meḳâli'u'l-Envâr*, Tahkik: Hasan Akkanat, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 45-48; Şehrezûri, *Resâilu's-Şecere'ti'l-İlâhiyyeti fi 'Ulumi'l-Ḥakâiki'l-Rabbaniyyeti-I*, Tahkik: M. Necip Görgün, İstanbul-Beyrut 2007, s. 188-211.

¹¹ Tūsi, *Esâsu'l-İktibâs*, (Farsçadan Arapçaya Çeviren: Molla Hüsvrev), Tahkik: Hasan Şâfi'i-M. Sa'îd Cemaluddîn, Kahire 2004, s. 174.

¹² İbn Sînâ, *Kitābu's-Sifā*, el-Kıyâs, s. 75.

¹³ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991, s. 91.

<i>Kitābu's-Şifā</i> : el-Kıyās, s. 75.	<i>el-İşārāt ve't-Tenbīhāt</i> , Tahkik: Yakup Forget (el-Felsefetu'l-İslāmiye-36 içinde, Ed.: Fuat Sezgin, Frankfurt 1999) Leyde-Brill 1892, s. 51.
---	--

Yukarıdaki tariflerin bir kayıt hariç aynı terimlerden oluştuğu açıktır. Şimdi sırasıyla bu tarifte kullanılan terimlerin nelere tekabül ettiklerini sırasıyla ele alalım.

IV- Yukarıdaki tariflerin öncelikle şartlı önermelerin düz döndürmesini kapsayıp kapsamadığı ile başlamak istiyoruz. Başta F. Rāzī olmak üzere bazı mantıkçılar İbn Sīnā'nın bu tariflerinin sadece yüklemli önermelerin döndürülmesine özgü olduğunu düşünmektedirler. Bundan dolayı F. Rāzī¹⁴, Keşşī¹⁵ ve Tūsi¹⁶'nin önerisi tarifteki "konu" ve "yüklem" in yerine "maḥkūmun aleyh (üzerine hüküm verilen)" ve "maḥkūmun bih (kendisiyle hüküm verilen)" in konulmasıdır. Bu öneri, maḥkūmun aleyh ve bih'in konu ve yüklemden daha genel kabul edilmesine dayanmaktadır.¹⁷ Buna mukabil Hūnecī¹⁸, Urnevī¹⁹, Semerkāndī²⁰ ve Kuṭbu'd-Dīn eş-Şirāzī²¹'nin önerisi ise "konu" ve "yüklem" in yerine "önermenin tarafları" ibaresinin konulmasıdır. Burada ikinci grubun görüşüne katıldığımızı belirtmekle beraber İbn Sīnā'nın böyle bir endişe taşınmadığını ifade etmek gerekir. Çünkü o, açıkça *Kitābu's-Şifā*'nın Kıyās Kitabı'nın yedinci makalesinin üçüncü faslında şartlıların döndürmesini tarif etmekte ve orada "konu" ve "yüklem" in yerine "mukaddem (ön-bileşen)" ve "tālī (art-bileşen)" yi kullanmaktadır. İlaveten *Kitābu'l-Evsāf fi'l-Mantıq* ve *Kitābu'n-Necāl* ta "konu" ile "maḥkūmun aleyh" i, "yüklem" ile de "maḥkūmun bih" i aynı anlamda kullanmaktadır; ve onun ifadelerinden yüklemli önermenin tarafları arasındaki ilişkinin de "varlık-yokluk" bağlamında olduğu ortaya çık-

¹⁴ F. Rāzī, *Kitābu'l-Mulaḥḥas*, s. 96-97; *Şerḥu'l-İşārāt*, Tahkik: Ali Rıza Necefzāde, Tahran 1384, s. 237.

¹⁵ Keşşī, *Hadāiku'l-Hakāik*, vr.: 46a.

¹⁶ Tūsi, *Esāsu'l-İktibās*, s. 174.

¹⁷ Bursevī, *Mizanu'l-İntizām*, Dersaadet 1314, s. 163.

¹⁸ Hūnecī, *Keşfu'l-Esrār*, vr.: 40a.

¹⁹ Urnevī, *Meḫālī*, s. 45.

²⁰ Şemsuddin Semerkāndī, *Kıstāsu'l-Efkār fi Tahkiki'l-Esrār*, Manisa İl Halk Kütüphanesi: 2213, vr.: 23b.

²¹ Kuṭbu'd-Dīn Mahmud eş-Şirāzī, *Şerḥu Hikmeti'l-İşrāk*, Tahkik: Abdullah Nevrānī-Mehdi Muhakkik, Tahran 1379, s. 87.

maktadır.²² Bir anlamda kesinlik (cezm) bildiren türdendir; oysa şartlı önermenin tarafları arasında ortaya çıkan hüküm, şarta bağlı ilişki kurma (mu'allaka'nın 'alâ şartın) bağlamındadır ve bu şarta bağlı ilişki bitişik şartlılarda "gerektirme (luzüm)"; ayrık şartlılarda ise "ayrılma('inād)" şeklinde ortaya çıkar.²³ Diğer taraftan şartlı önermeleri ve kıyasları kapsamlı bir şekilde ele alan birisi tarifinde neden onları da kapsayacak terimler kullanmamaktadır? sorusu aklımıza gelmektedir. İbn Sinâ'nın *el-İşârât*'nin dikkatli şarihi Semerkandî'ye göre, İbn Sinâ şartlıların döndürmesinin kesin bilgiyi vermediğini kabul etmiş olabilir ve bundan dolayı da tarifi oluştururken yüklemelinin taraflarını kullanmayı yeterli görmüştür.²⁴ Sonraki mantıkçılardan Behmenyar²⁵, Ebheri²⁶ ve Şehrezürî'nin²⁷ bu konuda İbn Sinâ'ya tabi olduklarını; buna mukabil Urmevî²⁸ ve Keşşî²⁹'nin F. Râzî³⁰'ye tabi olduklarını söyleyebiliriz. İbn Sinâ *Kitābu 'ş-Şifā* da açıkça "mukaddem" ve "tālî"yi de kullanarak tarifi tekrar etmesine karşın sonraki mantıkçıların ilk tarif üzerindeki mülahazalarını, tarifin dili ile söylersek, "tarifin, etrafını cami ağyarını mani olması" çabasına bağlayabiliriz. Ayrıca burada otoritenin itibarını iade etmenin yanında, bir adım daha ileri atma çabası olduğunu da söyleyebiliriz.

Şehrezürî "eş-şeyhu'l-ilahî" olarak atıfta bulunduğu mantıkçının düz döndürmenin tarifinde geçen önermeye "tabii düzene sahip" sıfatını eklediğini; bu durumda tarifin bu parçasının "*tabii düzene sahip* önermenin tarafları" şeklinde olduğunu; bu yeni sıfatın ayrık şartlı önermeleri dışarıda bıraktığını söylemektedir. Çünkü ayrık şartlı önermenin mukaddem ve tälîlerinin yerleri tabii değil de "vaz'î"dir; yani sözün o şekilde konuluşu bakımındandır. Tarafların yerlerinin değiştirilmesi, önermenin anlamını değiştirmemektedir. Örneğin "bu sayı ya tektir, ya da çifttir." önermesi ile "bu sayı ya çifttir, ya da tektir." önermesi arasında anlam farkı yoktur. Bu bakımdan ayrık şartlıların döndürülmesinden bir fayda temin edilememektedir.³¹ Sonraki mantıkçılar

²² İbn Sinâ, *Kitābu'l-Evsât fi'l-Mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi Turhan Valide Sultan Koleksiyonu: 213, vr.: 14a; *Kitābu'n-Necât*, Düzenleyen: Macit Fahri, Beyrut 1982, s. 51.

²³ Keşşî, *Hadâiku'l-Hakâik*, vr.: 26a.

²⁴ Semerkandî, *Beşârâtü'l-İşârât*, Süleymaniye Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 879, vr.: 43b.

²⁵ Behmenyar, *et-Tuhasşil*, Talik: Murtaza Mutahhari, Tahran 1375, s. 87.

²⁶ Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 53/s.113; Ebherî, *Tenzîlu'l-Efkâr*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu: 2562, vr.: 14a/15b.

²⁷ Şehrezürî, *Resâil-I*, s. 190.

²⁸ Urmevî, *Meşâli*, s. 26.

²⁹ Keşşî, *Hadâiku'l-Hakâik*, vr.: 46a.

³⁰ F. Râzî, *Kitābu'l-Mulâhhas*, s. 96-97.

³¹ Şehrezürî, *Resâil-İs*. 188-189. (Şehrezürî'nin atıfta bulunduğu müellifin Sühreverdî olduğunu düşünüyoruz. Ancak *Hikmetü'l-İşrak*'te (*Şerhu Hikmeti'l-İşrak*, Tahkik: Hüseyin Ziyai Turbati, Tahran 1372, s. 91-92), *Mantıkü't-Telvîhât* (Düzenleyen: Ali Ekber Feyyaz, Tahran

(müteahhirün), İbn Sînâ'nın yukarıdaki muhtasar tariflerinde bulunmayan ancak döndürme esnasında dikkat edilmesi gereken bir noktaya daha işaret etmektedir. Önermenin tarafları varlık bildiren (muhaşşala) bir işe nispet edildiklerinde, eğer dikkat edilmezse, yanlışlık ortaya çıkmaktadır. Örneğin "her kral taht üzerindedir (küllü melikin 'ale's-serîri)." ve "her kazık duvar içindedir (küllü vettedin fi'l-hâiti)." gibi iki tümel olumlu önermeyi, "bazı tahtlar kralların üstündedir (b'adu's-serîri 'ale'l-meliki)." ve "bazı duvarlar kazık içindedir (b'adu'l-hâiti fi'l-vettedi)." şeklinde döndürmek doğru olmamaktadır. Burada döndürmeye konu edilen asıl önermelerin yüklemelerinin bir nispet ilişkisi içinde olduğu bilinmelidir. Eğer bu bilinirse döndürmeler düzeltilebilir. Bu durumda yukarıdaki iki önerme "tahtın üzerinde olan bazı şeyler kraldır." ve "duvarın içinde olan bazı şeyler kazıktır." şeklinde döndürülür. Çünkü burada sadece "taht (serîr)" değil de "taht üzerindedir ('ale's-serîr)" ve "duvar (hâiti)" değil de "duvarın içindedir" konu olarak alınmalıdır.³² Burada verilen örneklerin sadece Arap dili açısından olduğu sanılmamalıdır. Bu türden nispet ilişkilerini bütün dillerde bulmak mümkündür. Bunun yanında aklımıza takılan şey, bu durumun tarife nasıl yansıtılacağıdır. Konuyu örneklerle ele almasına karşın, Semerkandî hangi kavramla bunun tarife yansıtılacağına ilişkin bir şey söylememektedir. Şehrezürî'nin "eş-şeyhu'l-ilahî" olarak atıfta bulunduğu mantıkçı ise bu durumu tarife "bütün olarak (bi-külliyetihi)" ibaresiyle yansıtılmaktadır.³³ Biz buna döndürme esnasında "nispetleri tam olarak alma" demek istiyoruz. Semerkandî ise döndürmeye konu edilen asıl önermenin taraflarının varlık statülerine ilişkin bir sıfat koymaktadır. Semerkandî'nin verdiği sıfat "zikredilen"dir. Bu durumda tarif, "zikredilen önermenin tarafları" şeklinde olmaktadır. Bu sıfatı verişinin sebebini ise döndürmeye konu olan asıl önermenin tarafları "konunun zati" ve "yüklemin vasfı"ndan; döndürülen önermenin taraflarının ise "konunun vasfı" ve "yüklemin zati"ndan oluşur diyenleri reddetmek olduğunu söylemektedir. Zira önermenin taraflarının bu şekilde yerlerinin

-felsefi notlar

12

9-1955, s. 40)'ta ve *Kitâbu'l-Lemahât* (Tahkik: H. Corbin-S.H. Nasr-Necefugli Habibi, Opera Mecmua-IV içinde, Tahran 1375, s. 163-164.)'ta bu kayıt bulunmamaktadır. Hatta Şehrezürî'nin "eş-şeyhu'l-ilahî"den alıntılandığı tarifte "önermenin cüzlerinin tarafları" ibaresi var, "yanlışlık" kaydı yoktur. Oysa *Hikmetu'l-İşraq*, *Manîku't-Telvihât* ve *Kitâbu'l-Lemahât* ta görebildiğimiz kadarıyla "konu", "yüklem" ve "yanlışlık" kaydı kullanılmaktadır. "Önermenin tarafları, tabii düzene sahip" ibareleri bulunmamaktadır. Zikrettiğimiz eserlerin dışında başka bir eserinde bu kayıtların bulunma ihtimali zikrelelim. Burada bu tarifle ilgilenmemizin sebebi, tarifi daha kapsamlı hale getirmesindedir. [*Kitâbu'l-Lemahât* taki bilgiler ulaşmam konusunda yardımcı olan Tahir Uluç beye teşekkür ederim.]

³² Semerkandî, *Kışfâs*, vr.: 25b.

³³ Şehrezürî, *Resâil-İs.* 188. (Sühreverdî bu kaydı *Hikmetu'l-İşraq* (s. 91) ve *Kitâbu'l-Lemahât* (s. 163)'ta zikretmesine karşın *Manîku't-Telvihât* (s. 40)'ta zikretmemektedir.

değiştirilmesi, döndürme olmamaktadır.³⁴ Çünkü onlardan her birinin beraber bulunduğu “konuluk (el-mevdû’iyyeti)” bakımından nispeti, aynı şekilde onunda beraber bulunduğu “yüklemlik (el-mahmûliyyeti)” bakımından nispeti değildir. Eğer böyle olursa, hem döndürmeye konu olan önermede ve hem de döndürme sonucu elde edilen önermede konunun yüklemeye olan nispeti tek bir şey olur; aynı şekilde yüklemlemin konuya nispeti de her ikisinde tek bir şey olur. Bu durumda da döndürmeye konu edilen asıl önermenin ve döndürme sonucu elde edilen önermenin cihet(modalites)i aynı olur; oysa durum bunun aksinedir. Aynı şekilde önermenin taraflarından birinin diğerine “konuluk (el-mevdû’iyyeti)”ta nispeti, aynı şekilde diğerinin de ona “konuluk”ta nispeti değildir. Çünkü önermenin taraflarından birinin konuluğu, diğer tarafın konuluğu olmaksızın gerekli olabilir. Örneğin insanın canlı için konuluğu (yani ‘insan canlıdır.’ demek) gerekli (vacib)tir. Ancak canlının insan için konuluğu (yani ‘canlı insandır.’ şeklinde bir önerme kurmak) gerekli (vacib) değildir. Böyle olduklarında her ikisi de bir birinden ayrı şeyler olurlar. Aynı şekilde önermenin taraflarından birinin beraber bulunduğu “konuluk” bakımından nispeti, beraber bulunduğu ona “yüklemlik (el-mahmûliyyeti)” bakımından nispeti değildir. Çünkü onlar, birbirlerini gerektirme bakımından birbirinden farklı şeyler olurlar. Zira konunun konuluğu, yüklemlemin yüklemliği olmaksızın gerçekleşebilir. Örneğin insanın canlıya konuluğu (yani ‘insan canlıdır.’ gibi bir önermede) gerekli (vacib)tir; ancak canlının insan için yüklemliği (yani ‘canlı insandır.’ şeklinde bir önerme kurmak) gerekli (vacib) değildir. Çünkü canlının sadece insana değil de başka şeylere de yüklem olma ihtimali vardır. Diğer taraftan yüklemlemin yüklemliği de konunun konuluğu olmaksızın gerçekleşebilir. Örneğin “yazıcı (kâtib)”nın bil-fiil insana yüklemliği, yani ‘insan yazıcıdır.’ türünden bir önermede gereklidir (vacib)tir. Ancak insanın yazıcı için bil-fiil konuluğu, yani ‘yazıcı insandır.’ şeklinde bir önerme de gerekli değildir. Fakat Semerqandî burada bir noktaya dikkatimizi çekmektedir: O da konuluk ve yüklemliğin görelî olduklarıdır. Ne zaman onlardan biri tahakkuk ederse, diğerinin tahakkuk edeceğidir. Bilindiği gibi, görelîlerden birinin tahakkuku diğerine bağlıdır. Ona göre, her ne kadar canlının insan için olan yüklemliği zorunlu olmasa da, bu onun başka bir şey için zorunlu olarak yüklem olmayacağı anlamına gelmez. Örneğin “özellik (hâşşa)” için zorunlu olabilir. O zaman her ikisinin birbirine mugayir oldukları görüşü bütünüyle doğru değildir. Çünkü konuluk, konu ile; yüklemlemlikle yüklemlemlerle kaim olur. İkisinin bir kabul edilmesi, tek bir haldeki tek bir şeyin varlığının iki yerde bulunması anlamına gelir ki, bu zaten imkânsız kabul edilen bir durumdur.³⁵ Semerqandî’nin buradaki “konuluk”, “yüklemlik” ve bunlara bağlı olarak

³⁴ Semerqandî, *Ḳıstās*, 23b.

³⁵ Semerqandî, *Şerḥu’l-Ḳıstās*, Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu: 1674, vr.: 77b- 78a.

“zikredilen” kaydının delâlet ettiği şey, Kazvîni³⁶ ve Şehrezûri³⁷ tarafından “konunun unvanı, yüklem bizzat kendisi” olarak gösterilmiştir. Her ne kadar Semerkandî “zikredilen” sıfatını ilk defa kendisinin kullandığını söylüyorsa³⁸ da İbn Sînâ, bu sıkıntıyı *Kitâbu'l-Evsâf*'ta görmüş görünmektedir. Orada İbn Sînâ “yüklemi, yüklenmesiyle (bi-ḥamliyyetihi) ile beraber konu; konuyu da yüklenmesiyle (bi-ḥamliyyetihi) ile beraber yüklem yapmak”³⁹ ifadesiyle, hem Semerkandî'nin önermeye verdiği “zikredilen” sıfatını hem de Kazvîni ve Şehrezûri'nin döndürme esnasında önermenin tarafları ile kastedilen “konunun unvanı ve yüklem bizzat kendisidir” ibaresini, bize göre, açıkça öncelemiştir.

Yukarıdaki tariflerde geçen bir diğer kayıt “niteliğin baki kalması”dır. Bu da eğer asıl önerme olumlu ise döndürme sonucu elde edilen önerme de olumlu; yok eğer asıl önerme olumsuz ise döndürme sonucu elde edilen önerme de olumsuz olmalıdır anlamına gelir. Zikredilen durumların aksi olması mümkün değildir. Bundan dolayı sonraki mantıkçılar arasında bu kayıt hakkında tartışma söz konusu olmamıştır. Örneğin “bütün insanlar canlıdır.” önermesini “bazı canlılar insandır.” şeklinde olumlu olarak döndürürüz. Niteliği olumsuz olan “hiçbir insan fil değildir.” önermesini “hiçbir fil insan değildir.” şeklinde olumsuz olarak döndürürüz.

İbn Sînâ'nın tarifindeki bir başka kayıt da döndürmeye konu ettiğimiz asıl önermenin doğruluk değerinin döndürme sonucu elde edilen önermeye aktarılmasıdır. Örneğin “bazı canlılar siyahtır.” tikel olumlu ve aynı zamanda değer olarak doğru önermeyi “bazı siyahlar canlıdır.” şeklinde tikel olumlu ve yine değeri bakımından doğru olarak döndürürüz. Bu şart, şüphesiz, tümel olumlu ve olumsuz önermede geçerlidir. Diğer taraftan tikel olumsuz önerme her zaman bu şartı koruyamadığından dolayı düz döndürülemez. Örneğin “bazı insanlar ilahiyatçı değildir.” önermesini “bazı ilahiyatçılar insan değildir.” şeklinde döndürmemiz gerekecektir; ancak görüldüğü gibi burada döndürme sonucu elde ettiğimiz önermenin doğruluk değeri değişti ve yanlış oldu. Oysa tarifteki şarta göre, değeri “doğru” olmalıydı. İbn Sînâ sonrası mantıkçıların bu noktaya farklı yaklaşımları yoktur. Bu konuda müttefik görünmektedirler.

³⁶ Kazvîni, *el-Munaşşâş*, vr.: 80b. (Şu kaydı düşmek istiyoruz: Kazvîni sadece “konun unvanı” ibaresini kullanmakta, buna mukabil açıkça “yüklem bizzat kendisi” ibaresini kullanmamaktadır.)

³⁷ Şehrezûri, *Resâil-I*, s. 188.

³⁸ Semerkandî, *Kıstâs*, 23b.

³⁹ İbn Sînâ, *Kitâbu'l-Evsâf fi'l-Mantık*, vr.: 30b.

İbn Sînâ'nın yukarıdaki iki tarifine baktığımızda bir kayıta farklılaşıklarını görürüz; o da düz döndürme esnasında "önermenin yanlışlığının da baki kalması"dir. Tabloda görüldüğü üzere bu kayıt *el-İşârât*'ta bulunmaktadır.⁴⁰ Meşhur olan bilgiye göre *el-İşârât*, İbn Sînâ'nın hayatının sonlarına doğru yazdığı ve bütün felsefi birikimini özet ve yetkin bir şekilde dikte ettiği eseridir.⁴¹ O zaman bu ziyade kaydın *Kitābu's-Sifā*'ya ek bilgi olduğunu düşünebilir miyiz? *el-İşârât*'taki bu yanlışlık kaydı düz döndürmenin ayırımlarından (fuşûl) biri midir, yoksa İbn Sînâ sonrası bir tasarruf mudur? Dahası, tarifi bir bütün olarak düşündüğümüzde bu yanlışlık kaydı neye tekabül etmektedir?

Bu sorular bizi İbn Sînâ'nın seleflerine yöneltmektedir. Öncelikle Aristoteles'ten başlamak istiyoruz. *I. Analitikler*'de düz döndürmeyi ele aldığı yerde buna işaret eden bir ibaresi görünmemektedir.⁴² İbn Sînâ'nın yakın selefi ve daha ziyade mesaisini mantığa hasretmiş olan Fârâbî'nin de bu kayda yer vermediğini görüyoruz.⁴³ İbn Sînâ sonrası mantıkçılara baktığımızda ise karşımıza iki farklı grup çıkmaktadır: Birincisi, bu yanlışlık kaydını zikrederek tarif yapanlar. Örneğin Sâvî⁴⁴, İbn Hazm⁴⁵, Sühreverdî⁴⁶, F. Râzî⁴⁷, Keşşî⁴⁸ bunlardan bazılarıdır. İkincisi, bu kaydı zikretmeksizin tarif yapanlar. Örneğin Gazâlî⁴⁹, Hünecî⁵⁰, Urmevî⁵¹, Kazvîni⁵², Şehrezürî⁵³, Endülüslü mantıkçı Ebu Salt ed-Dânî⁵⁴ ve Osmanlı döneminin önemli mantıkçılarından Gelenbevî⁵⁵ ve Ahmed

⁴⁰ Bu kaydı ayrıca İbn Sînâ'nın *Kitābu'n-Necāt* (s. 64) ve *Kitābu'l-Evsât fi'l-Mantık* (vr. 30b.) adlı eserlerinde de mevcut olduğunu zikrederim.

⁴¹ Mantık açısından bir örnek vermek gerekirse, İbn Sînâ bu çalışmasının mantık bölümünden "kategoriler" konusunu çıkarmış, beş sanat konusunda ihtisar yapmıştır. Daha sonraki müelliflerin eserlerini bu tercihleri benimseyerek oluşturduklarını söyleyebiliriz.

⁴² Aristoteles, *Kitābu Tahlîlâtı'l-Ülâ*, s. 143-144.

⁴³ Fârâbî, *Kitābu'l-Kıyās*, s. 17.

⁴⁴ Zeynu'd-Dîn es-Sâvî, *el-Beşâiru'n-Naşriyye*, Takdim ve Ta'lik: Refik el-Acem, Beyrut 1994, s. 129.

⁴⁵ İbn Hazm, *et-Taqrîb*, s. 108.

⁴⁶ Sühreverdî, *Mantıku't-Telvîhât*, s. 40; Sühreverdî, *Kitābu'l-Lemağât*, s. 163-164.

⁴⁷ F. Râzî, *Kitābu'l-Mulaḥḥaş*, s. 96-97.

⁴⁸ Keşşî, *Ḥadâiku'l-Ḥaḳâik*, vr.: 46a.

⁴⁹ Gâzâlî, *Mî'yarü'l-'İlm*, Tahkik: Süleyman Dünya, Mısır 1961, s. 126.

⁵⁰ Hünecî, *Keşfu'l-Esrâr*, vr.: 40a.

⁵¹ Urmevî, *Meḳâlî'u'l-Envâr*, s. 45.

⁵² Kazvîni, *el-Munaşşas fi Şerḫi'l-Mulaḥḥaş*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Koleksiyonu: 1680, vr.: 80b.

⁵³ Şehrezürî, *Resâil-I*, s. 188.

⁵⁴ Ebu Salt ed-Dânî, *Kitābu Taḳmi'z-Zihn*, (el-Felsefetü'l-İslâmiyye-81 içinde, Ed.: Fuat Sezgin), Farankurt 2000, s. 20.

⁵⁵ Gelenbevî, *el-Burhân fi 'İlmil-Mizân*, İstanbul 1253, s. 39.

Rüşdî⁵⁶ bunlardan birkaçıdır. Söz konusu ziyade kayıt *el-İşārāt* ta olunca dikkatimizi onun şarihlerine çevirmek zorunda kalıyoruz. Peki, şarihlerin bu kayıt hakkındaki tutumları nedir? *el-İşārāt*’ın şerh geleneğini başlatan F. Râzî şerhte düz döndürmenin tarifini bu yanlışlık kaydı ile beraber alıntulamakta ve şerhini de buna göre yapmaktadır. Her ne kadar ilgili yerin şerhine “onun doğruluk ve yanlışlık halinin baki kalması sözü” diye başlasa da bu kaydın ne anlama geldiğine ilişkin bir açıklamasını bulmak mümkün değildir. Eğer bu kurala uyulmazsa bunun döndürme değil de “kalb/yer değiştirme*” olacağını söyleyip tikel olumsuzun doğruluk halinin baki kalmadığına örnek verdikten sonra konuyu bitirmektedir.⁵⁷ Ancak *el-İşārāt*’ın diğer iki şarihi Tûsî ve Semerkandî’nin bu konuda F. Râzî’den daha dikkatli ve rikkatli davrandıklarını söyleyebiliriz. Tûsî yanlışlık kaydının bir yanlışlığı olduğunu, belki de bunun yazmayı tensih edenin hatası sonucu ortaya çıkmış olabileceğini, dahası birçok mantık kitabının bu kaydı içermediğini hatta *el-İşārāt*’ın bazı nüshalarında bu kaydın olmadığını bizzat gördüğünü söylemektedir. Yine de Tûsî, sonraki (müteahhirün) mantıkçılardan birçoğu da bu kaydı zikrederek düz döndürmeyi tarif etmişlerdir, demektedir.⁵⁸ Tûsî bir başka eserinde niceliğin, cihetin ve burada söz konusu ettiğimiz yanlışlık kaydının baki kalmasının düz döndürmede şart koşulamayacağını zikretmektedir.⁵⁹ Tûsî’nin şarihi Allame Hillî⁶⁰, Sühreverdî’nin şarihi Şehrezürî⁶¹ ve Kutbu’d-Dîn eş-Şirâzî⁶², ve Molla Sebzevârî⁶³ de bu

⁵⁶ Ahmed Rüşdî, *Tuhfetu’r-Rüşdî*, İstanbul 1252, s. 212. (Ahmed Rüşdî’nin bu eseri Ebherî’in *İsagojî* sine yazılmış oldukça hacimli bir şerhtir. Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik* (s. 89) ve *Tenzilu’l-Efkâr* (vr.: 14a)’da yanlışlık kaydını zikretmemekte ve zikredilmesinin de yanlış olduğunu ifade etmektedir. Ancak *İsagojî* (Metin-Çeviri-İnceleme: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998, s. 72.)’de zikretmektedir. Ahmed Rüşdî’ye katılarak (s. 213) bunun Ebherî’nin tasarrufu değil de bir tensih ziyadesi olduğunu düşünmekteyiz.)

⁵⁷ F. Râzî, *Şerhu’l-İşārāt*, s. 237. [*Kalb, mantıkta önermenin doğruluk ve yanlışlık değerini göz önünde bulundurmadan konusunu yüklem, yüklemine konu yapamaya denir. Örneğin “hiçbir insan kuş değildir.” tümel olumsuz önermesini döndürürken “hiçbir kuş insan değildir.” şeklinde hem tümel ve hem de doğruluk değerini koruyarak konuyu, yüklem, yüklemi de konu yaparız. Bu düz döndürme olur. Ancak “her insan canlıdır.” önermesinin taraflarını “her canlı insandır.” şeklinde değiştirirsek bu, düz döndürme değil de “kalb/inkılâb/yer değiştirme” olarak isimlendirilir. (bkz.: Musa İbn Meymun, *Maqâle fi Sına’ati’l-Mantık* (Judeo-Arabî Orijinal Metin), Tahkik: İsrail Efros, The American Academy for Jewish Research, Vol. 8 (1937–1938), s. 11–12.)]

⁵⁸ Tûsî, *Şerhu’l-İşārāt*, Matbaatu’l-Haydariye 1377, s. 196.

⁵⁹ Tûsî, *Tecridu’l-Mantık*, www.al-mostafa.com, s. 16.

⁶⁰ Tûsî-Allame Hillî, *el-Cevheru’n-Nağîd*, Tahkik: Muhsin Bidafer, Kum 1413, s. 84.

⁶¹ Şehrezürî, *Şerhu Hikmeti’l-İsrāk*, Tahkik: Hüseyin Ziyai Turbatî, Tahran 1372, s. 91–93. (Şehrezürî; Sühreverdî *Hikmeti’l-İsrāk*’ta yanlışlık kaydını zikretmesine rağmen ona itibar etmemiştir.)

kaydın hata olduğunu zikretmektedir. Semerkandî'ye göre de bu kayıt doğru değildir. O; kullandığı nüshada yanlışlık kaydına itibar edilmediğini, buna mukabil bir grup bilginin buna itibar ettiğini ve bu kaydı onların eserlerinde gördüğünü zikretmektedir.⁶⁴

Yukarıdaki bilgiler bize aşağıdaki soruyu sormamızı zorunlu kılmaktadır:

Tarifte bu yanlışlık kaydını kullanırsak ortaya ne gibi bir durum çıkar?

Döndürme, döndürmeye konu ettiğimiz asıl önermenin lazımı (gereği) durumundadır. Böyle bir durumda da lazımın daha genel olma ihtimalinden dolayı melzûmuna (gerektiren) tabi olmaması gerekir. O zaman döndürme sonucu doğru olan önermenin, döndürmeye konu ettiğimiz asıl önermenin yanlışlığı ile beraber olmasını mümkün kılar. Bu teorik açıklamayı şöyle örneklendirebiliriz: "Her canlı beyazdır." veya "her canlı insandır." tümel olumlu önermelerini ele alalım. Her ne kadar aldıkları değer yanlış olsa da bu tümel olumlu önermeler tikel olumlu önermeler olarak döndürülmesi gerekecektir. Döndürme sonucu "bazı beyazlar canlıdır." ve "bazı insanlar canlıdır." önermelerini elde ederiz.⁶⁵ Burada ortaya çıkan durum, melzûmün (gerektiren/asıl önerme) yanlış olmasından ötürü lazımın (gereken/döndürme sonucu elde edilen önerme) yanlış olmasıdır. Oysa durum bunun aksinedir.⁶⁶ Çünkü "asıl önermeyi doğru olarak kabul edersek döndürme sonucu elde ettiğimiz yeni önermeyi de doğru olarak kabul etmek gerekir. Asıl önerme gerektiren (melzûm), döndürme sonucu elde edilen yeni önerme gereken (lâzım)dir. Gerektiren (melzûm) de ya gerektirdiğine (lâzımına) eşittir ya da ondan daha özel olur. İki eşit şeyden (örneğin 'insan' ve 'konuşan/düşünen' den her) biri diğerini gerektirebilir. Aynı şekilde daha özel olan (örneğin 'insan' denildiğinde) daha genel olan ('canlı'yı) gerektirir. Dolayısıyla bunlardan asıl doğru olursa döndürme sonucu elde edilen önermenin de doğru olacağı; yok eğer döndürme sonucu elde edilen önerme yanlış ise asıl önermenin de yanlış olacağı ortaya çıkar. Ancak döndürme sonucu elde edilen önerme doğru olursa asıl önerme de doğru olur, asıl önerme yanlış olursa döndürme sonucu elde edilen önerme de yanlış olur" yargılarının yanlış olduğunu bilmek gerekir. Çünkü genel olanın doğru olması, özel olanın da doğru olmasını gerektirmeyebilir. Zira genel olan (canlı)ın varlığı, özel olan (insanın, atın vs.)in varlığına ihtiyaç duymaksızın var olabilir. Aynı şekilde daha özeli yanlışlığı da daha genel olanın yanlış olmasını gerektirmez. Biraz önce zikredildiği gibi genel olan var

⁶² Kutbu'd-Din eş-Şirâzi, *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*, s. 86-87.

⁶³ Molla Sebzevârî, *Şerhu'l-Manzûme*, Tahkik: Hasan Hüsnizâde el-Amili, Tahran 1410, s. 46.

⁶⁴ Semerkandî, *Beşârâtü'l-İşârât*, vr.: 43b. Ayrıca bkz.: Semerkandî, *Kıstâs*, vr.: 23b.

⁶⁵ Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 196; Semerkandî, *MŞ*, vr.: 66b; Semerkandî, *Beşârâtü'l-İşârât*, vr.: 43b;

Tûsî-Allame Hillî, *el-Cevherü'n-Nâdiq*, s. 84; Molla Sebzevârî, *Şerhu'l-Manzûme*, s. 46.

⁶⁶ Fadlallah, Mehdi, *Medhalu İlä 'İlmi'l-Manṭık*, Beyrut 1990, s. 136.

olmak için özel olana ihtiyaç duymaz.⁶⁷ Burada açıkça ortaya çıkan şey, yanlışlık kaydının düz döndürmede baki kalması gereken bir unsur olmadığıdır. Zaten bu kaydı zikredenler, bu kaydın tarifte neye karşılık geldiğine değinmemekte herhangi bir örnekte vermemektedirler.⁶⁸ Diğer taraftan onu kabul etmeyenlerin durumu zaten açıktır. Onlar bu kaydı, tarifte değışmeyen unsur olarak almamakta ve neden alınamayacağına ilişkin örneklendirmeler yapmaktadırlar.

Tariflerde açıkça zikredilen kayıtlar, düz döndürme esnasında değışmeyecek olanlardır. Burada dikkatimizi çeken şey, önermelerin niceliğinin ve ciheti (modalitesi)nin değışip değışmeyeceğidir. Başta yukarıdaki tariflerin sahibi olarak İbn Sînâ⁶⁹ olmak üzere ondan sonra gelen mantıkçılar⁷⁰ nezdinde meşhur olan niceliğin ve cihetin döndürme esnasında değışeceği. Özellikle cihet sahibi önermelerden döndürülemeyenler de vardır. Döndürülenlerden de asıl önermeye muhalif olarak döndürülenler vardır.⁷¹ Burada döndürmeye konu olan asıl önermenin niceliğinin döndürme sonucu elde edilecek önermeye nasıl aktarıldığını tayin eden iki temel kuralı hatırlatmakta fayda var: Birincisi, olumlu önermelerde yüklemi konudan daha genel olma ihtimali vardır. Örneğin “her insan canlıdır.” tümel olumlu önermesinin yüklemi olan “canlı”nın konu olan “insan”dan daha genel olduğu açıktır. Çünkü insanın dışında da canlılar vardır. O zaman “canlı”yı konu yaparken kaplamının bir kısmıyla almak gerekecektir; bu durumda da önerme “bazı canlılar insandır.” şeklinde tikel niceliğe sahip olarak döndürülecektir.⁷² İkincisi, olumsuz önermede konunun yükleminden daha genel olma ihtimali vardır. Örneğin “hiçbir insan taş değildir.” önermesinde konu bütün kaplamıyla taştan olumsuzlanmaktadır. Bu durumda yüklemi de konudan bütün kaplamıyla olumsuzlamak gerekecektir. O zaman döndürme sonucu elde edilecek önerme “hiçbir taş insan değildir.” şeklinde olur.⁷³

V- Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Sonraki (müteahhürün) mantıkçıların gözünde İbn Sînâ'nın otoritesi tartışılmazdır. Pergel metaforuna teşbihen söylersek merkezden çevreye İbn Sînâ'nın söyledikleri ile yola çıkmaktadırlar. Ancak bu, onların ziyade adım atmalarına engel teşkil etmemektedir. Yukarıda görüldüğü gibi başta konunun tasnifi

⁶⁷ Bursevî, *Mizanu'l-İntizâm*, s. 163. (Parantez aralarındaki açıklamalar, konunun daha sarih olmasını sağlamak amacıyla tarafımızdan eklenmiştir.)

⁶⁸ Örneğin bkz.: es-Sâvî, *el-Beşâir*, s. 129; İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 108-109; Sühreverdî, *Mantıku't-Telvîhât*, s. 40; Sühreverdî, *Kitâbu'l-Lemağât*, s. 163-164; F. Râzî, *Kitâbu'l-Mulâhhas*, s. 96-97; F. Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, s. 237-238; Keşşî, *Hadâiku'l-Hakâik*, vr.: 46a-b.

⁶⁹ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Sifâ*: el-Kıyâs, s. 75-105.

⁷⁰ Örneğin bkz.: Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 95-103; Tûsî, *Esâsu'l-İktibâs*, s. 174.

⁷¹ Tûsî-Allame Hillî, *el-Cevheru'n-Nağîd*, s. 84.

⁷² Semerkândî, *Kıstâs*, vr.: 23b.

⁷³ Semerkândî, *Kıstâs*, vr.: 25a.

olmak üzere, tarife şartlıların ne şekilde katılacağı konusunda daha kapsayıcı ve yekpare öneriler sunmaktadırlar. İbn Sînâ'nın tarifte açıkça söylemediği birçok ayırımı (el-faşl) tarife yerleştirerek kapalılıkları gidermeye çalıştıkları gibi kapsayıcı bir tarif ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Bu tutumları aslında onların konuya vukufiyetlerini de ortaya koymaktadır. Bu vukufiyetleri sebebiyledir ki, otorite olarak kabul ettikleri bilginin söylediklerini anlamada ve söylediklerinin neye tekabül ettiklerini tayin etmede çok dikkatli davranmaktadırlar. Bunun en açık örneği başta Tüsî, Semerkandî ve diğerlerinin *el-İşârât* taki yanlışlık kaydının İbn Sînâ'nın tasarrufu olamayacağına ilişkin kabulleridir. Onları böyle bir kabule götüren sebebin sadece bazı *el-İşârât* nüshalarının bu kaydı içermemesi değildir, bilakis bu kaydın döndürmede neye tekabül ettiğini, tarifin bir unsuru olamayacağını ortaya koymalarıdır.

Şimdi burada hem İbn Sînâ'nın hem de sonraki mantıkçıların söylediklerini göz önüne alarak bir *tarif* ortaya koymaya çalışacağız. Önümüzdeki bütün bu bilgilere rağmen "tarif" kaydına vurgu yapmak istiyoruz; çünkü sonraki mantıkçılar, hem İbn Sînâ'nın ve hem de kendilerinin ifadelerine "hadduhu (onun tanımı)" şeklinde değil de, "ta'rifuhu (onun tarifi)" şeklinde atıfta bulunmaktadırlar. Bize göre "onun tarifi" ibaresi "onun önerisi" şeklinde de anlaşılabilir. Buna dayanarak bizde burada, eklektik karakterli olmak üzere, bir öneri ortaya koymaya çalışacağız:

Düz döndürme; nispet ilişkileri tam olarak alınan, tabii düzene sahip ve zikredilen önermenin taraflarının yerlerini, önermenin doğruluğunu, olumluluğunu veya olumsuzluğunu korumak kaydıyla değiştirmektir.

ABSTRACT:

SOME DISPUTATIONS ON THE DEFINATION OF IBN SİNÂ'S CONVERSE

In this article, I discussed how İbn Sînâ defined "the converse (al-'aks al-mustevî)" and how later logicians (müteahhîrûn) contributed to his definations. For İbn Sînâ have got two definations in the different works: *Kitâb al-Shifâ*: al-Ḳıyâs versus *al-Ishârât* which hold the record of "falsehood (al-kizb)" in the converse. This record didn't exited in former logicians' works (fi kutubi'l-mutekaddimûn): for example Aritotle and al-Fârâbî. But some later logicians accepted the defination of *Kitâb al-Shifâ*: al-Ḳıyâs and the others accepted *al-Ishârât*'s defination. However commentators of al-Ishârât- Tüsî and Semerkandî- didn't accepted the record of falsehood in the converse. According to them, this record was entered by scribes (al-mustansiḥ). On the other hand İbn Sînâ used only terms of categorical proposition, not hypothetical propositions' terms. Later logicians offers more general terms including both categorical proposition and hypothetical proposition.

Key words: Ibn Sînâ, Tûsî, Semerçandî, converse, falsehood, al-Shifâ, al-Ishârât, former logicians, later logicians, categorical proposition, hypothetical proposition

KAYNAKÇA

- Ahmed Rüşdi, *Tuhfetu'r-Rüşdî*, İstanbul 1252.
- Aristoteles, *Kitābu Anulütikâ'l-Evâhir (Kitābu'l-Burhân)*, Tahkik: A. Bedevi, Beyrut-Kuveyt 1980.
- ....., *Kitābu Tahlilâti'l-Ülâ*, Tahkik: A. Bedevi, Beyrut-Kuveyt 1980.
- Behmenyar, *et-Tuḥaşşil*, Talik: Murtaza Mutahhari, Tahran 1375.
- Bursevî, *Mizanu'l-İntizâm*, Dersaadet 1314.
- Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, Tahkik: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998.
- ....., *Tenzilu'l-Efkâr*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu: 2562.
- ....., *İsagoji*, Metin-Çeviri-İnceleme: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998.
- Ebu Salt ed-Dânî, *Kitābu Takmi'z-Zihh*, (el-Felsefetü'l-İslâmiyye-81 içinde, Ed.: Fuat Sezgin), Farankurt 2000.
- Fadlallah, Mehdî, *Medḥalu İlâ 'İlmi'l-Mantık*, Beyrut 1990.
- F. Râzî, *Kitābu'l-Mulahḥaş fi'l-Mantık ve'l-Hikme*, Tahkik ve Takdim: İsmail Hanoğlu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.
- ....., *Şerḥu'l-İşârât*, Tahkik: Ali Rıza Necefzâde, Tahran 1384.
- Fârâbî, *Kitābu'l-Kiyâs*, (el-Mantık 'İnde'l-Fârâbî-II içinde) Tahkik: Refik el-'Acem, Beyrut 1987.
- Gâzâlî, *Mi'yaru'l-'İlm*, Tahkik: Süleyman Dünya, Mısır 1960.
- Gelenbevî, *el-Burhân fî 'İlmil-Mizân*, İstanbul 1253.
- Ḥunecî, *Keşfu'l-Esrâr 'an Gavâmiḍi'l-Efkâr*, Töpkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Koleksiyonu: A3354.
- İbn Hazm, *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık ve'l-Medḥali İleyhi bi'l-Elfâzi'l-'Ammiyyeti ve'l-Emsileti'l-Fikhiyyeti*, Tahkik: İhsan Abbas, Beyrut 1959.
- İbn Sînâ, *Kitābu'ş-Şifâ*: el-Kiyâs, Tahkik: Saîd Zâid, Kahire 1964.
- ....., *Kitābu'ş-Şifâ*: el-Burhân, Tahkik: Abdurrahman Bedevi, 1954.
- ....., *Kitābu'n-Necât*, Düzenleyen: Macit Fahri, Beyrut 1982.
- ....., *Kitābu'l-Evsât fî'l-Mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi Turhan Valide Sultan Koleksiyonu: 213.
- Kazvîni, *el-Munaşşas fi Şerḥi'l-Mulahḥaş*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Koleksiyonu: 1680.

Keşşî, *Hadâiki'l-Hakâik*, Süleymaniye Kütüphanesi Köprülü Koleksiyonu: 864.

Keşbu'd-Din Mahmud eş-Şirâzî, *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk*, Tahkik: Abdullah Nevranî-Mehdi Muhakkik, Tahran 1379.

Molla Sebzevârî, *Şerhu'l-Manzûme*, Tahkik: Hasan Hüsniyâde el-Amili, Tahran 1410.

Musa İbn Meymun, *Maqale fi Sina'ati'l-Mantık* (Judeo-Arabic Orijinal Metin), Tahkik: İsrail Efros, The American Academy for Jewish Research, Vol. 8, 1937 – 1938.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991.

Sühreverdî, *Mantıku't-Telvihât*, Düzenleyen: Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1955.

....., *Kitabu'l-Lemahât*, (Opera Mecmua-IV içinde) Tahkik: H. Corbib- S. H. Nasr-Necefçuli Habibi, Tahran 1375.

Şehrezürî, *Resâilu's-Şecereti'l-İlâhiyyeti fi 'Ulumi'l-Hakâiki'l-Rabbanîyyeti-I*, Tahkik: M. Necip Görgün, İstanbul-Beyrut 2007.

....., *Şerhu Hikmeti'l-İsrâk*, Tahkik: Hüseyin Ziyai Turbatî, Tahran 1372.

Şemsuddin Semerkandî, *Beşârâtü'l-İşârât*, Süleymaniye Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu: 879.

....., *Kıstâsu'l-Efkâr fi Tahkiki'l-Esrâr*, Manisa İl Halk Kütüphanesi: 2213.

....., *Şerhu'l-Kıstâs*, Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu: 1674.

Urmevî, *Metâli'u'l-Envâr*, Tahkik: Hasan Akkanat, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2006.

Tûsî, *Esâsu'l-İktibâs*, (Farsçadan Arapçaya Çeviren: Molla Hüsrev), Tahkik: Hasan Şâfi'i-M. Sa'îd Cemaluddîn, Kahire 2004.

....., *Şerhu'l-İşârât*, Matbaatu'l-Haydariye 1377.

....., *Tecridü'l-Mantık*, www.al-mostafa.com

Tûsî-Allame Hillî, *el-Cevheru'n-Nađid*, Tahkik: Muhsin Bidafer, Kum 1413.

Zeynu'd-Din es-Sâvî, *el-Beşâiru'n-Naşiriyye*, Takdim ve Ta'lik: Refik el-Acem, Beyrut 1994.